

FÜSTÖSS LÁSZLÓ*

Uránia – egy kísérlet a tudomány elfogadtatására

“Az Uránia-színház olyan hely akar lenni, a hol a tudós oktatja, a művész gyönyörködteti és az író nemesíti embertársait és mindhárman az összetartozandóság érzetét nevelik”. Száz évvel ezelőtt így fogalmazódott meg az ismeretterjesztés egy sajátos, hosszan visszhangzó változatának célkitűzése. A megvalósulás története meglehetősen ismert, az épület szinte kikerülhetetlen a mai Budapesten is.

A feladat, a tudomány megismertetése pedig még aktuálisabb, mint száz éve volt. Ebből a szempontból érdemes a történet egyes elemeit kiemelni, a tanulságokat a jelen feladataira vetíteni.

Általánosan elismert felfogás volt a 19. század végén Európa szerte, hogy az igazi tudósok kutatásai eredményeit népszerűsíteni is kell, megtették azt a legnagyobbak, követeli az emberiség érdeke, nem utolsó helyen magának az annyira indokolt tudománynak jövője is.

A berlini Uránia büszkén említi, hogy Németország legnagyobb tudósai szóval, tervvel, tanáccsal, előadással segítségére állottak. Budapesten a *Pesti Népművelési Kör*, a budai népszerű felolvasásokat rendező társulat folytatta ezt a tevékenységet, valamint a *Magyar Természettudományi Társulat* szervezett népszerű tudományos előadásokat a főváros közönségének. Nagy lendületet adott a mozgalomnak az 1897-ben megalakult *Uránia Tudományos Társaság*, mely diapozitív képsorozatok és nyomtatott előadásszövegeket kölcsönzött országszerte. Ennek kebelében alakult meg a berlini és bécsi Urania színház példáját követve az *Uránia Magyar Tudományos Színház* a mai Rákóczi út 21-ben. Az intézmény a *Magyar Tudományos Akadémia* kezdeményezésére jött létre, és komoly állami támogatást élvezett.

Az Uránia tiszteletbeli elnöke BÁRÓ EÖTVÖS LORÁND és GRÓF SZÖGYÉNY MARICH LÁSZLÓ volt, elnöke MATLEKOVICS SÁNDOR, ügyvezető elnöke pedig az életre hívó, MOLNÁR VIKTOR volt. Az Uránia rendszeresen tartott népszerű tudományos előadásokat mind a fővárosban, mind vidéken. A tagok legnagyobb száma kétezer körül volt. Számos városban szerveztek ún. munkásgimnáziumokat, melyek tulajdonképpen az iparossegédek képzésében vettek részt. Megalakították az *Urania Tudományos Színház Rt.-t*, mely sajátos, a mozgókép nyújtotta lehetőségekre is támaszkodó, elsősorban az ismeretterjesztést szolgáló, és nem irodalmi értékeket nyújtó színdarabokat mutatott be.

A Tudományos Egyesület 1900-ban rögzített alapszabálya szerint: *„Az egyesület célja az Uránia Magyar Tudományos Színházat, mint kulturális intézményt erkölcsileg, szellemileg és anyagilag támogatni, és az úton a főváros és a vidék nagyközönségével a tudományos és művészeti törekvéseket megismertetni és megkedveltetni, s az összes tudományos és társadalmi ismeretek történetét, fejlődését és jelenét oly módon mutatni be, hogy ez a komoly tudományos jelleg és erkölcsi érzék szem előtt tartásával mindenkor vonzó és szórakoztató legyen.”*

* Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Fizikai Intézet; 1111 Bp. Budafoki út 8;
fustoss@hotmail.com

Az Uránia Magyar Tudományos Színház-Egylet és Részvénytársaság prospectusa és aláírási felhívása a következőképpen határozza meg ezt a feladatot: „Az alulírott alapító bizottság Uránia Magyar Tudományos Színház-Egylet és Részvénytársaság czimmel oly kulturális intézmény létesítését czélozza, mely az összes tudományos és társadalmi ismeretek történetét, fejlődését, jelenét, fogja vetített, dekoratív és kinematografikus képekben, érdekfeszítő darabokban, zenével bemutatni, oly tökéletes vonzó és szórakoztató formában, hogy közönségünk minden rétegének ízlését és tudását fejlesztő, kedvelt szórakozása leszen”.

Az Uránia lényegében diapozitív-sorozatok gyártó és kölcsönző intézményként vitt fontos elemet a hazai szabadoktatás (felnőttnevelés) rendszerébe. A diapozitív-sorozatok vetítőgépekkel együtt lehetett bérelni. A vidéki előadásokhoz 1907-ben már 54 féle programot ajánlottak. A gépkölcsönzésekhez mellékelt kezelési útmutató tanácsokat adott a helyszínek, termek berendezéséhez, valamint 100-150 fő befogadására alkalmas helyiségek alaprajzát is közölte, miképp célszerű a nézőket ültetni, hol helyezkedjen el az előadó, hová kerüljön a vetítőkészülék.

1911-ben megjelent katalógusában 40000 diaképet ismertetett. Az igen szép kivitelezésű árjegyzékben az érdekesebb sorozatok felvételeiről reprodukciókat is mellékeltek. A szövegkönyvek megírására a kor legjelesebb szakértőit, egyes tudományok művelőit kérte fel az egyesület.

Az Uránia színház Budapest egyik legforgalmasabb útján, a Rákóczi út (akkor Kerepesi út) 21. szám alatt, a mór stílusú Rimanóczy-palotában volt. „576 ülőhely, a nézőteret számos villanyos lámpa világítja meg: a színpadon négy színű villanyos fény sugárzik az oda vetített képek színárnyalatainak szabályozására. A vetítő készülék, amely a képzelhető legtökéletesebb a nézőtér háttérében foglal helyet. A színház nem tulajdona az Rt-nek, hanem évi bért fizet.” Az épületet SCHMAHL HENRIK tervei szerint építették, korábban az Oroszi Caprice, később az Alhambra mulató működött benne.

„Belépve a színház tágas előcsarnokába, kényelmes ruhatár áll a közönség rendelkezésére. Maga a színház nézőtere, a mór stílusú dekoratív berendezés remeke, a főváros látványosságai közt különösen számottevő alkotás. A földszinten 18 páholy, 306 ülőhely; a karzaton 18 páholy és 94 ülőhely. A színház igazgatósága ugyanis arra törekedett, hogy kényelmes székelrendezéssel is megszerettesse a színházat a közönséggel. A vetítő készülék a nézőtér háttérében van elhelyezve. E készülék felülmúlja az összes eddigi Uránia-színházak hasonló gépeit, a képek tisztaságában és erejében, melyeket vetít.”

„Maga a színház tökéletesen át van alakítva, felszerelve a legújabb optikai műszerekkel, az Uránia-színház céljai szerint. Így első sorban régi alakjához képest nemcsak magasabb, hanem mélyebb is lett és a modern dekoráció s művészet minden apparátusával fel van ruházva. 1500 villanyos lámpa világítja meg a pazarul aranyozott nézőteret s veti sugarait a szép előfüggönyre, melyen két mithológiai alak látható, az egyik Pallas Athenae, a másik Helios, a tudomány világosságának a jelképe.”

Az Uránia tudományos színház-egylet egyes szakosztályai részéről a következő készülő előadásokat jelentették be:

Az első előadás: KLUPATHY JENŐ DR.: Amikor a levegő folyóssá lesz és KÜZDELEM AZ ÉSZAK PÓLUSÉRT – nagy látványos előadás. PAYER, NANSSEN és DR. MEYER VILMOS stb. művei nyomán átdolgozta CHOLNOKY JENŐ.

A legközelebbi előadások: Egész estét betöltő színdarabok: A vas. – A Zichy-expedíció. – Páris és a világkiállítás. – A Duna. – A só. – A gotthardi alagút. – A fjordok hazájában. – A sphaerák harmoniája. – Bosznia-Hercegovina stb.

A rövid előadások néhány reprezentánsa:

- Mikor a levegő folyóssá lesz: KLUPATHY JENŐ.
- Mire tanít a zsebóra (csillagászati előadás): KÖVESLIGETHY RADÓ.
- Hogyan keletkezik az eső (meteorológiai előadás): DR. STEINER LAJOS.
- Az égi testek kémiai összetétele: DR. BÁRÓ HARKÁNYI BÉLA.
- A dobsinai jégbarlang (vetített képekkel): CHOLNOKY JENŐ.
- A naprendszer (csillagászati előadás, kísérletekkel): KÖVESLIGETHY RADÓ.
- Transzvaal, vetített képekkel: GYÖRGY ALADÁR.
- Léghajózás és repülés (fizikai előadás, kísérletekkel): KLUPATHY JENŐ.
- Novemberi hulló csillagok: KÖVESLIGETHY RADÓ.
- Mesteriskola bemutatása, vetített képekkel: PAUR GÉZA.
- Az 1899-iki műtárlatok remekei: DR. LÁZÁR BÉLA.
- Tesla-fény; Marconi telegraf; A villamos szikráról: WITTMANN FERENCZ.
- Olcsó olvasztó kemence, kísérletekkel: SZEKERES KÁLMÁN.
- Mégis forog a föld, kísérletekkel: KLUPATHY JENŐ.
- Kathod sugarakról, kísérletekkel: PEKÁR DEZSŐ.
- Detektívek az égen, csillagászati csevegés: KÖVESLIGETHY RADÓ.
- - A mikroszkop története: DR. LENDL ADOLF.
- A mikroszkop csudái: DR. KOHAUT REZSŐ.
- A sejt: PÁLYI SÁNDOR.
- A magvak mikroskopiája: THAISS LAJOS.
- A májusi fagyok: RÓNA ZSIGMOND.
- Saturnus és gyűrűi: DR. WONASZET ANTAL.
- Washington városa: KRÉCSY BÉLA.
- Az amerikai indiánusok: KRÉCSY BÉLA.
- Hogyan lesz a tojásból csirke: DR. ZILAHY KISS ENDRE.

Az egyesületi munka hatékonyságának fokozására és a tagság szellemi irányítására 1900. május 1-jén URÁNIA címmel, havi közlőnyt adtak ki „Népszerű Tudományos Folyóirat” jelleggel. Az első szám Beköszöntője szerint céljuk: *“A tudományos és művészeti törekvéseket megismertetni azok történeti fejlődésében. A tudásvágyat s a hazafias érzelmet emelni...szoros összeköttetésben az Uránia Tudományos Színházzal.”* A képekkel gazdagon ellátott folyóirat szerkesztője az irodalomtörténész SZÁSZ KÁROLY volt. A munkatársak sorában találjuk MÓRICZ ZSIGMONDOT, LYKA KÁROLYT, RÁTH-VÉGH ISTVÁNT, BEÖTHY ZSOLTOT, CHOLNOKY JENŐT és a korabeli irodalmi és tudományos élet sok más kiválóságát. A kultúrának és tudománynak nem volt olyan ágazata, amelynek legfrissebb hazai és nemzetközi eredményeit ne ismertették volna. Nagy súlyt fektettek arra, hogy részletes és pontos ismertetést adjanak a tudományos és technikai újdonságokról, főként a legnagyobb közérdeklődést kiváltókról. Cikkeket közöltek a repülési kísérletekről, a rádióhullámok alkalmazásáról, a villamos és radioaktív jelenségekről. Emellett bő teret szenteltek a társadalomtudományoknak, a filozófiának, sőt, szépirodalmi műveket is közöltek – ezek közül jónéhány a mai tudományos-fantasztikus írások elődjének tekinthető. Megjelentettek könyvismertetéseket, színházi és képzőművészeti kritikákat is. Az írások általában frissek és olvasmányosak voltak, a kor tudományos szintjét tükrözték. A szerzők között olyan hírességeket találunk, mint EÖTVÖS LORÁND, CHOLNOKY JENŐ, KÁRMÁN TÓDOR vagy ZEMPLÉN GYÖZŐ.

1914-től megváltozott a folyóirat arculata, hangneme. Előtérbe kerültek a katonai vonatkozású cikkek, az ellenséges államokról lekicsinylő, becsmérlő, uszító hangnemben írtak. A háború után a területveszteség és az általános gazdasági helyzet romlása miatt csökkent az előfizetők száma; 1923-ban a folyóirat megszűnt.

Hazánkban a *Daguerre-féle fotózás* rendkívül gyorsan elterjedt és népszerűvé vált. Olyannyira, hogy a kolozsvári egyetemen már 1881-ben tantárgy volt az ismertetése. A diavetítések széleskörű alkalmazása a fotókultúra következtében terjedt el. Így a fényképezés népszerűsége után csaknem törvényszerűnek tekinthető, hogy nagy érdeklődés kísérte a mozgófényképezés megjelenését is. Az első években azonban kizárólag a *Lumière-testvérek* által forgalmazott filmcsekéket mutatták be. Laptudósítások szerint a Lumière Rt. 1897-re már mintegy 400 felvevőgéppel dolgozott a világ minden táján. Budapesten az Andrássy úton működött állandó kirendeltségük, ahol minden héten új sorozatot mutattak be. Pl. Spanyolország – 10 perces bikaviadallal; Velence; A Szent Gotthárd alagút; Párizs 1900; Monte Carlo – Riviéra; A Föld körül – 10 mozgófénykép – 10 zeneszám a világ minden tájáról.

Ilyen és hasonló művekből állította össze az Uránia kezdeti moziműsorát. Az itt vetített filmek abban különböztek más vetítésektől, hogy „*a technika, illúzió, világítás minden módjával szemléltetővé teszi a tudás és ismeret világát „ahol” az iparosok részére is rendeznek mutatványokat, például a vasművesek előtt feltárják a vasbányászatot és a vas előállításának minden eljárását*”.² Az Uránia feladatait tekintve még nyomatékosabban fogalmazott az Egyesület elnöke egy parlamenti vitában: „*Nem szabad abból a felfogásból kiindulnunk, hogy a művészet csak a gazdagok, a hatalmasok, a felső tízezer kiváltsága ... a közművelődés minden ágát és tényezőjét a nagy népmilliók számára is értékesíteni és hozzáférhetővé kell tennünk. A jövő egyik feladata lesz, hogy ... a filmet ne csak néhány művelt ember szeresse és támogassa, hanem minden tanult ember, a nép legszélesebb rétegei*.”³

ZSITKOVSKY BÉLA már ismert fotóművész volt, amikor az Uránia Tudományos Színház laboratóriumának műszaki vezetését elvállalta. Az ezermester képességű és pedagógus szellemű „művezető” a hazai filmkészítés lehetőségeinek megteremtésére törekedett. Így került sor 1901 tavaszán az Uránia épületének tetőteraszán „*A tánc*” című ismeretterjesztő, első önálló magyar némafilm felvételeire. A forgatókönyvet az 1900-as Párizsi Világkiállítás ötlete nyomán PEKÁR GYULA állította össze, rendező-operatőre pedig – maga szerkesztette felvevőgéppel – ZSITKOVSKY BÉLA. Zsitkovszky olyan művészekkel dolgozhatott, mint BLAHA LÚJZA, MÁRKUS EMÍLIA, PÁLMAY ILKA, FEDÁK SÁRI és az Opera vezető balerinái. Az 1901. április 30-i bemutatóra nem készült el az összes felvétel, erre vonatkozóan idézte MAGYAR BÁLINT a *Magyarország* cikkét: „*Sajnos a programnak Blaháné tánca nélkül kellett megtörténnie, határozatba ment azonban, hogy Blaháné csárdása, Pálmai toborzója és Fedák Sári angol tánca utólag kerül beillesztésre. Ezek nélkül is 24 kinematogramm kerül bemutatásra, közülük alig egynéhány idegen... a többi mind saját felvétele az Urániának*.”

A film hosszúsága – becslések alapján – 500–700 m körül lehetett. A hagyományos művészetek képviselőinek a mozgófényképezéssel kapcsolatos idegenkedésére és előítéletére jellemző az Operaház balettmesterének nyilatkozata a közreműködő balett-táncosokról: „*Csak menjetek hát szoknyás és szoknyátlan báránykáim az Urániába. Csináltassatok magatokból duplikátumot, amely különb lesz, mint az eredeti... ha egyébként nem, akkor nagymama korotokban fogtok égni a szegyéntől, ha meglátjátok magatokat mai csintalan alakotokban*”.⁴ Az 1910-es években pedig a filmszínház elnevezés ellen tiltakoztak a pesti színingazgatók! „*A tánc*” sikerétől nekibátorodva az Uránia egyre több magyar filmet mutatott be. 1902-ben: Budapesti életképek; Balatonra kiránduló pesti polgárok; Debrecen – A délibábok hazája; 1906-ban: A Tisza mentén; II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatala. Európa nagyvárosait és az ország tájait, műemlékeit bemutató rövid riportokat nagy részben Zsitkovszky Béla fotografálta.

Az Uránia mozgalom 10 éves jubileuma alkalmával készített kimutatás szerint a legtöbbet vetített filmek sorrendje: 1. Az orosz–japán háború 180, 2. Párizs 1900. 137, 3. A tánc 121 alkalommal. A 3159 esti és délutáni előadást 916 529 néző, az 1074 iskolai előadást 610 040 tanuló tekintette meg. A 78 munkáselőadásnak 38 300 látogatója volt. A beszámoló kiemelten szólt arról is, hogy míg Bécsben egy, Berlinben is csak a városközelben működik néhány Uránia, addig Magyarország 47 vidéki városában 1801 Uránia-előadást szerveztek.

Új korszak kezdődött 1930-ban, amikor új elnevezést kapott az Uránia, UFA Palota lett belőle. (A berlini Universum Film Actien-Gesellschaft rövidítése.) PEKÁR GYULA adta el a legszebb pesti mozit az UFA filmgyárnak, a *Filmipari Alap* felügyelőbizottsági elnöki minőségében. A második világháború után a *Szovexport* mozija lett, 1945. február 4-én itt tartották a felszabadulás utáni első filmelőadást. 2002 áprilisa óta az *Uránia Nemzeti Filmszínház* díszbemutatók és filmszakmai események helyszíne.

Az Uránia sokoldalú tevékenysége kifejezte a korszak értelmiségének társadalmi felelősségérzetét és cselekvési lehetőségeit az ismeretterjesztés terén. A diapozitívok alkalmazásával lehetőség adódott a figyelem felkeltésére, és rögtön érzékelhetővé vált a veszély, hogy a technika öncélú magamutogatásba kezd, de legalábbis elveszti kapcsolatát a mondanivalóval. Manapság, amikor gyakran a *show* az előadás sava-borsa, ez a veszély csak nagyobb lett. A lényegét már KARINTHY FRIGYES megfogalmazta, amikor az „Így írtok ti” műfajai közé az ismeretterjesztést *Uránia* címen vette be, és „A vas” c. nagyelőadás mintájára megírta „A bőr”-t. „Pekár Gyula távollétében és helyett...Bőrkacagányban száguldottak keresztül Európa testén a barbár hordák. (Kép: hordár), hogy új levegőt, új erkölcsöket oltsanak a rothadó társadalomba. Jöttek a hunok, magyarok... jöttek a törökök. (Kép: A Szófia templom Konstantinápolyban) A középkor sötét napjaiban (Mozgófénykép: A spanyol inkvizíció. Zene: Varázskeringő,) a bőrnek igen nagy szerep jutott...”⁵

Irodalom:

- ¹ Uránia Magyar Tudományos Színház Közlönye, Budapest, 1(1899):1:3-13.
- ² Vasárnapi Újság, 1899. április 4.
- ³ Országgyűlési Napló, 1906. 11. IV. köt. 295–296. oldal.
- ⁴ Pesti Hírlap, 1901. május 1.
- ⁵ Karinthy Frigyes: Így írtok ti. Szépirodalmi Kiadó 1959, 2. kötet, 424. oldal.